

ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ DIN BIHOR ÎNTRE 1849—1918

de
VIOREL FAUR

Viața culturală a românilor din Crișana în perioada cercetată a înregistrat o explicabilă diversitate a exprimării, alături de celelalte forme așezându-se preocupările de ordin istoriografic, de valorificare a mărturiilor concrete ale existenței poporului nostru, continuității și permanenței sale pe meleagurile de obîrșie. Firește, unele din aceste manifestări au presupus și o reală rigoare științifică, existînd deci evidente interferențe ale manierei de prezentare științifică cu spațiul de reliefare, culturalul. De altfel, toate aceste realități erau subsumate operei de formare, consolidare și afirmare a conștiinței naționale, a sentimentului unității, care stăteau la temelia oricăror fapte culturale și politice.

Studiile și articolele care au ca obiect aspecte ale trecutului local apar cu dificultate, între ele deschizîndu-se uneori mari intervale de timp. Acest fenomen, care ilustrează faza incipientă a cercetării istoriografice în Crișana, va fi substituit — spre finele veacului precedent — de preocupări mai constante și mai temeinice. Era rezultatul unui progres și un efect al tendinței de sincronizare cu travaliul științific și istoriografic național. Un rol stimulatîv l-a avut, prin urmare, accesul intelectualilor români din Crișana la lucrările scrise de cei mai avizați și recunoscuți interpreți ai istoriei noastre, impunîndu-se astfel utilitatea circulației cărții în tot spațiul carpato-danubian-pontic și constituirea bibliotecilor societăților și instituțiilor culturale. În acest context, al realizării unor importante progrese în domeniul istoriografiei românești (de la Nicolae Bălcescu și Mihail Kogălniceanu, pînă la Al. Papiu-Ilarian și George Barițiu, dar mai ales A. D. Xenopol și Nicolae Iorga), se desfășoară și încercările de factură istoriografică ale intelectualilor crișeni, care poartă amprenta unor particularități locale.

Prin partea sa istorică, *Memoriul „clerului și poporului român” din Crișana, Banat și Maramureș* — conceput de un cerc de intelectuali

orădeni¹ și prezentat Curții vieneze la începutul anului 1850², completând seria de documente revendicative românești dintr-o perioadă anterioară — poate fi considerat o lucrare având la bază concepția lui Iosif Sălăgianu, la care au subscris și alți colaboratori, documentul fiind în final semnat de Vasile Erdeli. Este cert că memoriul orădenilor a fost expresia unei opinii colective, a momentului ideologic pașoptist. Memoriul este întemeiat pe solide argumente istorice, dezvăluind o filiație cu celelalte memorii pașoptiste, putând fi deci integrat mișcării generale revendicative românești. Din întinsa justificare a punctelor înscrise în document ar fi util să detașăm mai multe pasagii cu adevărat demne de interes, însă ne oprim doar la această formulare memorabilă: „Simțul naționalității fiecărei ginte așa adânc e înfipt, cit nici un popor nu voiește a se subjuaga de altul, și de se subjugă, în tot modul năzuiește a scutura jugul, nici se poate spera pace statornică, . . . , pînă cînd toate naționalitățile una de alta emancipîndu-se, neatîrnătoare făcîndu-se, proprie consistență vor avea și ca o națiune peste alta să nu predominască, și egalitatea drepturilor să nu o vatăme”³.

Cercetările istorice au îmbrățișat, în deceniile următoare, mai ales fragmente ale vieții culturale (școli, societăți, circulația cărții, biserici etc.), răspunzîndu-se și în acest mod la presiunea politică, opresivă, a deznaționalizării la care a fost supusă de către autorități populația românească. Ca și în epoca luminilor, printr-o firească continuitate, se apelează la cercetarea istoriografică pentru a fi relevate dreptul la cultură și civilizație al românilor și capacitatea lor de a-și crea mijloace de afirmare spirituală. Pe acest important teren de rezistență, al culturii, s-a manifestat, deci, istoriografia din Crișana.

Ca una dintre principalele instituții culturale naționale, școala a constituit obiect de studiu pentru profesorii și învățătorii din Crișana, care au scris primele lucrări istoriografice, neavînd o pregătire științifică, ci mai degrabă dovedînd o puternică pasiune față de cunoașterea acestui domeniu al activității umane, însoțită însă de o onestă explicare a faptelor și evenimentelor. În centrul atenției stătea adevărul, fiind ocolite — pe cît era posibil — accentele subiective. Eforturile istoriografice respective erau, pe de altă parte, întemeiate pe o cît mai mare abundență de date și informații. În ce privește interpretarea, aceasta se întemeia pe criterii obiective, arătînd totodată unele limite în direcția înțelegerii unor sensuri adînci și a unghiului de cuprindere, adesea prea îngust. Transformarea școlii românești din Beiuș, în anul 1851, în gimnaziu superior i-a consolidat prestigiul, ca unică școală secundară pentru populația românească din provinciile vestice (Banat, Crișana și Maramureș). În anul 1853/1854 a absolvit prima promoție a

¹ Viorel Faur, *Societatea de lectură din Oradea (1852—1875)*, Oradea, 1978, p. 33

² T. V. Păcășian, *Cartea de aur*, I, 1904, p. 641—648

³ Viorel Faur, *op. cit.*, p. 35

gimnaziului cu 8 clase de la Beiuș, cu acest prilej fiind editată și cea dintâi programă (anuar) a ei, cu majoritatea textului în limba latină. În cuprinsul acesteia a publicat directorul așezământului școlar, G. Vlass, o *Brevis historia Gymnassi Belëniensis*, în care, într-adevăr, face o sumară prezentare a istoricului gimnaziului. Pe parcurs vor mai fi făcute unele încercări similare de către alți profesori ai școlii, ca I. Selegianu și I. Buteanu⁴, realizându-se doar un spor informativ. Contribuția gimnaziului „Samuil Vulcan” la formarea a numeroase generații de elevi în spiritul idealului național a crescut considerabil în anii dualismului, astfel că se făcea imperios necesară elaborarea unei monografii a acestuia, care să-i sublinieze meritele și să-i recompună istoricul, cu momentele de relief și cu greutățile pe care le-a întâmpinat. După o temeinică cercetare a documentelor aflate în arhiva așezământului școlar, profesorul Traian I. Farcaș a redactat o substanțială monografie a acestuia în anul 1896⁵, devenind autorul celei mai bune lucrări istoriografice locale pînă la acea dată. Cu toate că studiul monografic la care ne referim a consemnat cu notabilă rigoare datele istorice ale școlii, mergîndu-se pînă la amănunte uneori total ne semnificative — probabil din dorința vădită de a nu lăsa pe dinafară nici o informație documentară —, n-a fost depășit acest stadiu al pozitivismului, sau altfel spus al factologiei. Autorul nu reușește să așeze istoria școlii în contextul învățămîntului secundar românesc din monarhia austro-ungară, oprindu-se aproape exclusiv la ceea ce-i oferea cu generozitate arhiva gimnaziului.

Conștient de faptul că despre românii crișeni „s-a scris foarte puțin”, învățătorul orădean Nicolae Firu — care a fost și dirijorul mai multor coruri — s-a ocupat de cercetarea istoriei școlilor românești din fostul comitat al Bihorului în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea (pînă în 1852). Fără să manifeste „pretenția de a da un studiu complet și critic”⁶ asupra acestora, N. Firu a reconstituit totuși, cu competența unui onest amator, aspecte ale vieții școlilor elementare confesionale ortodoxe din Bihor, acordînd o specială atenție școlii din Oradea, la care de altfel funcționa din 1900. În cartea sa intitulată *Date și documente cu privire la istoricul școlilor române din Bihor* (Arad, 1910) este relevată împrejurarea că orădenii au încercat să deschidă în orașul lor preparandia din Arad (1812). În anexele documentare sînt tipărite 25 de documente din perioada 1786—1852, unele de o deosebită valoare informativă. Această muncă de adunare a datelor a fost, pentru acea vreme, o încercare meritorie, autorul cărții dovedind o atență

⁴ Pub... (I. Selegianu), *Gimnasiul gr. cat. român de Beiuș*, în *Familia*, 1865, nr. 17, p. 207; Ioan Buteanu, *O privire fugitivă asupra trecutului institutului nostru*, în *Anuarul gimnaziului sup. gr. cat. din Beiuș pe anul școlar 1889/1890*, Beiuș, 1890, p. 4—12

⁵ Traian I. Farcașiu, *Istoria gimnaziului gr. cat. din Beiuș*, Gherla, 1896

⁶ Nicolae Firu, *Date și documente cu privire la istoricul școlilor române din Bihor*, Tipografia Diecezană, Arad, 1910, p. 148

evaluare a surselor informative, pe care le-a editat într-un mod corespunzător. Cu mijloacele sale modeste, N. Firu a inaugurat activitatea de editare a documentelor românești în această parte a țării.

Despre societățile culturale au apărut în presa timpului bogate și exacte consemnări, fără a se realiza o prezentare a istoricului activității acestora. În cazul Societății de lectură din Oradea se poate, însă, vorbi de o excepție, deoarece Nicolae Oncu — notar al ședințelor — a publicat în anul 1867⁷ o reconstituire a momentelor din trecutul acesteia. Având prilejul de a se informa din documentele originale aflate în arhiva societății, N. Oncu a valorificat în studiul său partea cea mai importantă a documentației. Datorită împrejurării că ulterior arhiva și biblioteca societății au dispărut în împrejurări neelucidate, toți cei care au scris despre societatea orădeană pînă în anul 1945 s-au referit la datele existente în lucrarea amintită, ne mai adăugînd realități noi. Prin urmare, lucrarea lui N. Oncu și-a dovedit din plin utilitatea. Ea este, de altfel, printre primele de acest fel apărute în Transilvania, Crișana, Banat și Maramureș. Deși își dezvăluia intenția de a fi obiectiv, membrul societății recunoștea că o doză de subiectivitate va fi, inevitabil, prezentă în paginile întinsei sale lucrări. În cuprinsul ei este constatabilă o mare abundență de date, netrecute decît arareori prin filtrul unei interpretări personale, deci efortul istoriografic nu depășește o anumită fază, aceea a factologiei. Cu toate acestea, N. Oncu a lăsat o lucrare de referință, inaugurînd seria unor veritabile cercetări istoriografice ale veacului precedent, care s-au diferențiat calitativ de materialele publicistice, tributare impresionismului și spiritului provincial.

Interesat de realitățile culturale ale satului românesc din Crișana în evul mediu, V. Mangra a făcut în ultimul deceniu al veacului trecut „o călătorie prin satele de la păduri”, pentru a se convinge dacă există „urme de cultură națională... în aceste locuri izolate”⁸, despre care a și publicat studiul intitulat *Rolul diaconilor din Moldova în cultura românilor din Bihor în secolul XVII*. Era cea dintîi investigație asupra cărților vechi românești păstrate mai ales în bisericile românești, a însemnărilor aflate pe acestea și a valorii lor documentare. Descoperirile efectuate l-au entuziasmat pe autor, care aprecia că este vorba de „monumente de mare preț pentru vechea literatură românească și istoria noastră națională”. De menționat, într-adevăr, semnalarea *Psaltirii românești* din 1570, tipărită de diaconul Coresi la Brașov. Exemplarul aflat în comuna Lazuri de Beiuș, o raritate bibliofilă, a fost donat Bibliotecii Academiei Române, împreună cu alte cărți vechi. V. Mangra pune în evidență contribuția diecilor respectivi la copierea unor cărți românești în Bihor, cel mai de seamă fiind Vasile Sturze Moldoveanul,

⁷ N. Oncu, *Istoria Societății de lectură a jumicii române studioase la Academia de drepturi și archigimnaziul din Oradea Marc*, în *Fenice*, Oradea, 1867, p. 247—278

⁸ *Familia*, 1892, nr. 18, p. 205

ajuns în această regiune la începutul veacului al XVII-lea. De reținut această concluzie a autorului: „Din documentele ce am descoperit, însă, se constată un lucru interesant pentru istoria culturii poporului român: înfrurirea și acțiunea moldovenilor în dezvoltarea culturală a românilor din Transilvania, anumit acelor din Bihor. Dascălii moldoveni aduc și răspîndesc din țara lor cunoștința de carte și scrisoare la frații lor dincoace de munți, încă și cărți bisericești, manuscrise vechi, care ei le propagă aici, după trebuințe”⁹. Accentul este pus pe ideea de unitate culturală, pe acest mod de a păstra neîntrerupte legăturile dintre românii de pe ambele versante ale Carpaților.

Încă de cînd era student la Budapesta, Teodor Roșiu a publicat utile comentarii despre cărți care prezentau momente din istoria românilor, ca spre pildă materialele cu titlurile următoare: *D(omnu)l Domenic Teleki despre răscoala lui Horia*¹⁰ și *Originea și pozițiunea civilă a românilor (lucrarea de Benjamin Szábo)*¹¹. Luînd în discuție interpretarea autorilor respectivi, T. Roșiu a adus frecvent amendamentele necesare, încercînd să restabilească adevărul în legătură cu evenimentele și problematica anunțată în titluri. Ajuns profesor la gimnaziul superior „Samuil Vulcan” din Beiuș, T. Roșiu s-a integrat vieții culturale și politice din această citadelă a rezistenței naționale, colaborînd la publicațiile vremii cu relatări despre faptele contemporane, cu articole de istorie culturală și cu întinse recenzii la unele lucrări străine ce vizau trecutul și obiceiurile poporului român, precum și aspecte ale istoriei locale. Aceste analize de bună factură științifică dezvăluie o cunoaștere profundă a istoriei noastre, o orientare a profesorului beiușean spre chestiuni de importanță fundamentală, care trebuiau apărate în fața deformărilor tendențioase. Desigur, acele aprecieri care respectau adevărul meritau o subliniere, pentru a fi cunoscute de către cititorii revistei în care au apărut materialele semnate de T. Roșiu. Atenția sa este reținută de cartea lui Traugott Tamm, *Über den Ursprung der Rumänen. Ein Beitrag zur Ethnographie Südosteuropas* (Bonn, Verlag von Emil Strausz, 1891), în care „autorul pășește contra cunoscutei teorii a lui Roesler”. Deși, T. Tamm „apără continuitatea neîntreruptă a românilor în Dacia de la Traian pînă astăzi”, în unele capitole ale lucrării el „stă departe de convicțiunile”¹² recenzentului, situație ce-l determină pe acesta să intervină, pentru a-și expune punctele proprii de vedere, eliberîndu-se de orice tendință subiectivă. Cu modestie, T. Roșiu precizează că va „schița mai de aproape conținutul opului memorat”, lăsînd altora mai competenți sarcina de a-i face o „critică științifică”, în temeiul unor argumente concludente. Gestul de a insista asupra cărții amintite este astfel justificat de T. Roșiu: „... nu pot a nu ac-

⁹ *Ibidem*, nr. 19, p. 218

¹⁰ *Concordia*, 1864, nr. 97, p. 390—391

¹¹ *Ibidem*, 1866, nr. 7, p. 26—27; nr. 8, p. 30—31; nr. 9, p. 35

¹² *Familia*, 1891, nr. 9, p. 100

centua necesitatea ce-o simțim pentru poporalizarea mai adincă a argumentelor care le avem în contra diverselor opinii, care ne împugnă (în sens de contestă — n.n.) romanitatea și continuitatea neîntreruptă în Dacia lui Traian și Aurelian încoace, căci pentru o mare parte a publicului nostru și mai ales pentru tinerimea studioasă de pe la institutele străine opere mai mari sunt puțin accesibile”¹³. Autorul acestor rânduri este solidar cu toți înaintașii și contemporanii săi care au combătut afirmațiile neștiințifice ale lui Roesler și continuatorilor săi. De aceea, demersul său se înscrie în categoria scrierilor militante, de apărare a veridicității istorice, pe linia cărturarilor Școlii ardeleni, filiația de idei fiind evidentă. Convingerile vehiculate sînt, totodată, cele ale istoricilor români din patria liberă, ale căror cărți se aflau în bibliotecile particulare și ale societăților culturale beiușene.

Prezentarea cuprinsului lucrării lui T. Tamm, care nu era numai de etnografie (așa cum s-ar putea înțelege din titlul ei), se face într-o manieră echilibrată, ocolindu-se accentele polemice. Acele idei care sînt cu adevărat demne de interes intră în centrul atenției recenzentului. Criticile aduse teoriei roesleriene sînt remarcate, pentru că ele vin dintr-o sursă imparțială, care nu putea fi acuzată de o interpretare interesată a realității istorice. Traugott Tamm observa că „înverșunata contradicțiune” din partea unor istorici străini la ideea continuității neîntrerupte a poporului român în spațiul său de formare nu se întemeiază pe „motive de tot curate”, ci emană din ambițiile politice ale claselor dominante și privilegiate. Intervenind în această dispută, T. Tamm afirmă categoric adevărul că românii sînt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei, permanența lor istorică pe aceste meleaguri fiind, după opinia sa, indiscutabilă: „Pentru judecătorul *nepreocupat* originea românilor nordici (în sensul de românii din nordul Dunării, din spațiul carpato-danubian — n.n.) de azi de la locuitorii romanici și romanizați ai Daciei trebuie să fie tot așa de sine înțeles, ca originea francezilor de astăzi de la galii romanizați. Faptul că românii de nord locuiesc astăzi chiar acolo unde de la Traian încoace s-a născut o populație romanizată, vorbește așa de tare și convingător pentru continuitatea lor, încît trebuie să pretindem argumentele cele mai pozitive, mai neexceptionabile de la toți aceia cari sînt de altă părere în această privință”¹⁴. Formulări obiective asupra istoriei românilor se mai întîlnesc și în alte pagini ale cărții la care se referă T. Roșiu. Ele sînt reproduse, pentru a deveni accesibile cititorului român. Informarea opiniei publice autohtone era menită să o edifice asupra constatărilor unor istorici străini neinteresați și onești în direcția elucidării corecte și științifice a problemei continuității. Atunci cînd socotește că este util, recenzentul detașează citatele mai semnificative, cum este următorul, care nu mai necesită comentarii: „Românii șed astăzi — afirmă T. Tamm —

¹³ *Ibidem*

¹⁴ *Ibidem*, nr. 11, p. 120

unde au șezut părinții lor înainte de un mileniu și jumătate; popor peste popor s-a schimbat în domnia asupra teritoriilor de la Dunărea inferioară, însă nici unul n-a periclitat românimea în subsistența ei națională — apa trece, pietrele rămân. (H)oardele migrațiunii popoarelor, deslipite de solul patriei lor, au dispărut ca negure dinaintea soarelui, dar românimea dacică cu capul plecat a lăsat să treacă peste sine viforele și s-a pironit de șezurile (locurile — n.n.) ereditate din străbuni, pînă au venit zile mai bune, cînd s-a sculat și și-a întins membrele"¹⁵.

Cu seriozitate și rigoare comentează T. Roșiu cartea lui Bunytay Vincze despre *Românii din comitatul Bihorului și uniunea religioasă* (Budapesta, 1892). Era o problemă familiară profesorului, astfel că observațiile făcute sînt pertinente. Limitele, ca și cele ale autorului cărții, se datorau formației lor, mentalităților epocii. Recenzentul menționează că în carte sînt publicate „multe date: unele răspîndite în diverse scrieri și pînă acum puțin exploatate de ai noștri; iară altele cu totul noue, care merită a se studia... dînsul indică pretutindenea locurile unde se află documentele provocate, dintre care unele le reproduce întregi, iară din altele comunică excerpte mai pregnante... cu aparatul său științific a făcut mare serviciu și îndemnare scrutătorilor ulteriori"¹⁶. Avînd acces la documente arhivistice necunoscute, Bunytay Vincze le introducea în circulația informației istorice, aducînd în acest sens o contribuție la istoria românilor din Crișana, începînd cu secolul al XVIII-lea. El s-a asociat însă teoriilor lui Hunfalvy și Rethy, la care trimite, fără să stăruie asupra lor. În prezentarea și analiza cuprinsului cărții, T. Roșiu corectează acele afirmații pe care le consideră inexacte. Chiar dacă B.V. se referă la conducătorii politici ai populației autohtone, el „reduce atribuțiile voievozilor și chenizilor”, cu toate că ei au avut, fără îndoială, „un rol cu mult mai însemnat, decît se presupune aici”. Combătînd opiniile autorului în legătură cu vechimea elementului românesc în Crișana, T. Roșiu apelează la logica istorică: „Dacă am și admite, că cele mai vechi date despre existența românilor în Bihor ar fi cele memorate de autor: unul din anul 1283 privitor la regiunea Crișului Repede, și altul din anul 1294 relativ la ținutul Crișului Negru; *totuși*, pe baza argumentului „*ex silentio*”, adică din lipsa documentelor, nu se poate conchide că n-au existat români în Bihor și mai înainte, cel puțin în locurile mai accesibile, cum sînt văile, care se pogoară din munții Transilvaniei, și ramurile acelor văi"¹⁷. Concluzia sa a fost validată de cercetările arheologice și arhivistice din veacul nostru, el fiind deci un precursor în această direcție. De altfel, trebuie să relevăm împrejurarea că o asemenea idee apare formulată și în scrierile istorice ale cărturarilor Școlii ardelenene, de unde a fost vehiculată în

¹⁵ *Ibidem*, nr. 37, p. 438

¹⁶ *Biharvármegye oláhjai s a vallási unio*, Budapesta, 1892, în *Familia*, 1892, nr. 37, p. 438; nr. 38, p. 451

¹⁷ *Ibidem*, nr. 38, p.463

presă și lucrările de dată mai recentă. În Bihor, însă, T. Roșiu a fost cel dintâi care intervine cu fermitate pentru apărarea acestui adevăr istoric. Nefiind de acord cu „asertiunea... că românii bihoreni în secolul al XIV-lea s-au ocupat numai cu păstoritul”, teza preferată de roeslerieni, T. Roșiu relevă sedentarismul populației românești și ocupațiile specifice unei asemenea situații: „e de ajuns a observa că, după pozițiunea locurilor, prăsirea vitelor a fost ramul lor principal de economie, dar fiind ei stabiliți în sate, n-au putut să fie cu totul străini de agricultură, ... încît le va fi conces natura solului”¹⁸. În finalul întinsului comentariu, pentru „rectificarea unor erori” — cu care nu putea fi de acord —, profesorul beiușean adaugă „date noi”, promițînd că va proceda cît de curînd la „sistematizarea și amplificarea acelorora prin exploatarea... documentelor într-o edițiune separată”¹⁹. N-a reușit însă materializarea acestui gînd. Activitatea sa istoriografică nu constă numai din ceea ce am semnalat. În 1891 publică în *Familia* traducerea lucrării lui Nicolae Densusșianu *Die historischen Publicationem der romänischen Litteratur in den Jahren 1882—1889*, care inițial a apărut în *Analele Societății istorice din Berlin*, apoi în broșură²⁰.

Un alt capitol al preocupărilor istoriografice locale este recompușarea unor aspecte din trecutul romanilor, care conțin învățăminte sau sînt edificatoare sub diferite raporturi. Finalitatea era profund patriotică, reactualizarea faptelor unor figuri legendare ale Romei antice urmărînd să redea încrederea în virtuțile proprii, moștenite de la străbunii romani, contribuîndu-se deci la întărirea rezistenței împotriva deznaționalizării. În anul 1858, Ioan Munteanu tipărește la Oradea o carte care cuprindea biografiile „celor mai vestiți romani”, mai exact ale lui Romulus și Remus, Cincinat, Pompei, Iuliu Cezar, Muciu Scevola, Cicero, Antoniu și Marc Aureliu²¹. Notabile sînt și articolele *Coloniile romane în Panonia, Moesia și Dacia, Marcu Ulpiu Nerva Traian*²², care tratau evenimente de cert interes pentru românii transilvăneni.

Se cuvine a fi consemnate și articolele despre personalitățile crișene care au activat în domeniul cultural și politic. Este vorba de Samuil Vulcan, Vasile Erdeli și Nicolae Jiga²³, ale căror nume au mai apărut și în contextul unor materiale publicistice. La începutul veacului nostru

¹⁸ *Ibidem*, nr. 40, p. 474

¹⁹ *Ibidem*, nr. 48, p. 570—571

²⁰ *Publicațiunile istorice ale literaturii române în 1882—1889*, în *Familia*, 1891, nr. 44, p. 520

²¹ Ioan Munteanu, *Biografiile celor mai vestiți romani și romani istorico-dramatice*, Cu tiparul lui Aloisiu Tichy, Urbea Mare, 1858

²² *Concordia*, 1862, nr. 50, p. 198—199; nr. 51, p. 201—203; 1863, nr. 1, p. 2—3; nr. 2, p. 6—7; nr. 3, p. 9. Articolele sînt semnate de profesorul beiușean I. Seleșgianu.

²³ Iosif Vulcan, *Panteonul Român*, vol. I, Pesta, 1869; Ioan Vancia, *Biografia sinoptică a episcopului greco-catolic român de Oradea Mare, oarecînd Vasile baron de Erdeli*, Oradea Mare, 1863; Gheorghe Tulbure, *Viața și faptele mecenatului Nicolae Jiga*, Arad, 1912

s-a pus mai insistent chestiunea scrierii unor monografii ale așezărilor urbane și rurale, fenomen pozitiv care a determinat rezultate promițătoare. Inițiativa a fost susținută de conducerea celei mai importante societăți culturale românești, *Astra*, care și-a propus ca să adune informații necesare elaborării monografiilor „comunelor românești”. Așa cum preciza Octavian C. Tăslăuanu, care a dat îndrumările necesare și a făcut îndemnuri în vederea realizării acestui obiectiv științific, „mai mulți” învățători și preoți i-au comunicat faptul că strâng material pentru studiile respective. Cele redactate au fost depuse la instituțiile ecleziastice și câteva din ele au apărut în paginile revistei *Transilvania*, cum a fost *Monografia comunei Seghiște*²⁴, scrisă de Moise Popovici în anul 1910. Structura lucrării a constituit un model și pentru alte persoane interesate. Se pune accent pe realitățile culturale (tradițiile și obiceiurile populare, istoria școlii și a bisericii) și demografice. Deși nu a dispus de posibilitatea de a cerceta documente din evul mediu, care se aflau în arhivele Prefecturii județului Bihor și Episcopiei romano-catolice din Oradea, inaccesibile pentru intelectualii români, Moise Popovici a valorificat la maximum informația editată și a adunat date despre vremile mai apropiate, despre situația satului Seghiște (din sudul Crișanei) în perioada elaborării, lăsând pentru posteritate surse istorice unice, de o utilitate științifică evidentă. Monografia era bine articulată, rezistind pînă în anii noștri, cînd optica interpretativă este mai cuprinzătoare și cantitatea de informații documentare mai bogată.

În luna aprilie 1914, Societatea pentru științe sociale din Oradea a organizat o dezbatere în legătură cu problema națională din Imperiul austro-ungar, la care a fost invitat să participe și Vasile Goldiș. Fiind prezent la lucrările societății, dr. Aurel Lazăr a considerat oportun să intervină în discuții, producînd o mare surpriză, atît prin logica argumentației, cît și prin modul frontal, neconciliant, în care tratează această chestiune, considerată ca un adevărat „călcîi al lui Ahile” pentru monarhia bicefală. Discursul lui Aurel Lazăr a avut un neobișnuit succes, trezind un ecou puternic în opinia publică românească, împrejurare care a determinat redacția ziarului *Românul* să-l editeze în mii de exemplare și să-l răspîndească în toate provinciile românești de dincoace de Carpați. Corespondentul ziarului *Nagyvárad* *Napló* afirma următoarele: „Trebuie să recunoaștem că discursul d-lui dr. Aurel Lazăr, încălzit de focul convingerii și dovedind cunoștințe profunde și *simț istoric*, a fost partea cea mai instructivă și mai serioasă a discuțiilor”²⁵. Într-adevăr, privirea istorică asupra problemei naționale este una dintre cele mai autorizate și mai avizate. Dr. Aurel Lazăr pornește de la ideea autohtoniei și priorității populației românești, stăruind asupra condiției vitrege a acesteia în evul mediu, evoluția mișcării naționale din secolul al XVIII-lea și pînă la începutul veacului al XX-lea. Referindu-se

²⁴ *Transilvania*, 1911, nr. 3, p. 205—231

²⁵ *Apud Românul*, 1914, nr. 69, p. 2

la „originea istorică a mișcărilor naționale“, dr. Aurel Lazăr reconstituie strădaniile de afirmare a drepturilor, dîrza luptă a românilor pentru egalitate și libertate, precum și efectele sistemului dualist de guvernare, caracterul inuman și distructiv al politicii duse de clasele dominante din monarhia austro-ungară. În finalul discursului pretinde, cu justificare, ca să fie oficial „admisă, fără rezervă, unitatea de simțămînt și unitatea politică a poporului român“²⁶. Pretinzînd renunțarea la măsurile represive și acordarea drepturilor și libertăților firești, dr. Aurel Lazăr se afla pe poziția mișcării naționale, reprezentînd-o prin opiniile sale și sub raport ideologic.

Studiile și articolele cu conținut istoric care au apărut în Crișana în epoca modernă atestă interesul intelectualilor români pentru o asemenea problematică, parte componentă a programului de educație națională. Între memoriul din 1849 și discursul din 1914 se așează o literatură istorică locală aflată într-un stadiu incipient, de configurare a unei concepții și de extindere a cercetării asupra unor domenii diferite, fiind ignorate însă — conform orientării generale — realitățile sociale și economice. Chiar dacă n-au fost elaborate opere de o importanță istoriografică deosebită, ci ele s-au circumscris spațiului istoric local, aceasta nu înseamnă că ele nu au fost utile luptei pentru emancipare națională și unitate. Efortul de a reconstitui fragmentele propriului trecut, aflat sub semnul progresului și al permanentei aspirații de unitate națională, se cuvine a fi apreciat, în continuarea acestuia venind realizările perioadei interbelice, dar mai ales cele din ultimile decenii.

ROMANIAN HISTORIOGRAPHY IN BIHOR (1849—1918)

(Summary)

This is a first attempt to restore the bibliographical preoccupations of the Romanian intelligentsia in Bihor (between 1849—1918). They were directed towards a history of the national cultural institutions and aimed at revealing the progressive activity of such local personalities as: Nico[ae] Oncu, Teodor Roșiu, Iosif Vulcan, Nicolae Firu, Aurel Lazăr, Traian Fărcaș, Ioan Selegianu and Gheorghe Tulbure.

A positivist historiography was being promoted in this period, centered on the documentary evidence rather than the interpretation of the facts and events. It was an incipient stage in the development of historiography in this country.

²⁶ Aurel Lazăr, *Chestiunea de naționalitate*, Editura tipografiei „Concordia“, Arad, 1914